

"Nakkaş Hasan Paşa", *Sanat*, sy. 6, Ankara 1977, s. 114-125; C. Woodhead, "From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-century Ottoman Katib", *BSMES*, IX/1 (1982), s. 55-74; a.mf., "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnameci in the Ottoman Empire, c. 1555-1605", *WZKM*, sy. 75 (1983), s. 157-187; Feridun Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *TD*, sy. 35 (1994), s. 139, 140, 142; Erhan Afyoncu, "Tâlikizâde Mehmed Subhî'nin Hayatı Hakkında Notlar", *Osm.Ar.*, XXI (2001), s. 285-306; P. Fodor, "Ta'likî-zâde", *EP*² (İng.), X, 165-166.

CHRISTINE WOODHEAD

TA'LİL

(bk. HÜSN-İ TA'LİL).

TA'LİL

(التعلیل)

Tümelden tikele giderek hüküm çıkarma anlamında bir istidlâl türü olan mantık terimi, tüm dengelim.

Sözlükte "bir şeyin illetini açıklamak, sebebini ortaya koymak, onu delille ispat etmek" anlamındaki ta'lîl mantıkta bir akıl yürütme (istidlâl) çeşididir. İslâm mantık geleneğinde bu tür akıl yürütme "zihnin genelden özele, tümelden tikele, müessirden esere, sebepten sonuca, kanundan olaya intikali" diye tanımlanır. Kısaca ta'lîl illetten hareketle ma'lûl hakkında bir delil getirme türüdür. Bu tür akıl yürütme ye **burhân-ı limmî** adı da verilir. Ta'lîl, bir şeyin zat ve hakikatine yahut kendisinden ayrılmayan sebeplerine dayanan bir ispat şeklidir (burhan), kesin sonuca ulaştıran bir mantık işlemidir. Batı mantık dilinde **dedüksiyon** (déduction) denilen bu akıl yürütme türünde öncüller doğru ise sonuç önermesi de zorunlu olarak doğrudur. Bu açıklamaya göre ta'lîl istikrânın karşıtıdır. Mantık kitaplarında dedüksiyon karşılığında istintac da kullanılmıştır. Bu durumda ta'lîl ve istintac aynı mantık işlemi ifade eden eş anlamlı kavramlardır (bk. İSTINTAC).

Bazı mantıkçılar ta'lîli mün'akis ve müstakim diye iki kısma ayırır. Ta'lîl-i mün'akis özel (tikel-cüz'î) bir durumu genel bir kanuna, prensip veya hükme katmaktır. Bu işlemde var sayılan bir olaydan veya nitelikten daha önce bilinen ya da var sayılan genel hüküm (kanun) sebebiyle diğer bir olay veya nitelik sonuç olarak çıkarılmaktadır. Burada genel hüküm bu iki olayı ve

ya niteliği birbirine bağlar. Meselâ bir üçgenin iki açısı birbirine eşitse (var sayılan-bilinen) bu üçgenin iki kenarı da birbirine eşittir (çıkarılan sonuç), çünkü iki açısı birbirine eşit olan her üçgenin iki kenarı birbirine eşit olur (diğer önermeyi birbirine bağlayan). Bu şekilde ortaya çıkan bir ta'lîl sanki özel bir durumu genel bir hükme aksettirmekte, bundan dolayı da yapılan ta'lîl mün'akis adını almaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus böyle bir ta'lîli istikrâ ile karıştırmamaktır. Ta'lîl-i müstakimde ise bir genel hükmün doğruluğu kabul edilmekle o genel hükme dahil olabilen özel durumların genel hükme uygulanması için özel durumların hangileri olduğu aranır. Meselâ kıyas yapan kimse sıcaklığın cisimleri genişlettiğini bilince cisimlerin az çok biri diğerine benzeyen ısınma hallerinin ve şartlarının neler olduğunu araştırır ve bu suretle cisimlerin hangi durumlar vasıtasıyla ve nerelerde genişleşeceğini bulur. Her iki ta'lîl çeşidi de üç önermeden meydana gelir. İlk önerme bir genel kanunu, yani bilinen iki kavram arasındaki zorunlu bağı ifade eder; "Bütün insanlar ölümlüdür" gibi. İkinci önerme, bu iki bilinen kavramdan (insan, ölümlü) birinin özel bir durumda var olduğunu tasdik eder; "Ben insanım" gibi. Üçüncü önerme ise bu iki bilinen kavramdan diğerinin de var olduğu sonucunu ortaya çıkarır; "Öyleyse ben de ölümlüyüm" gibi. Immanuel Kant'ın kullandığı "déduction transcendental" terimi İslâm mantık kitaplarında "ta'lîl-i ulvî", bunun karşıtı olan "déduction empiric" ise "ta'lîl-i tecrübî" şeklinde karşılansaktadır. Ta'lîl akıl yürütmenin ana eksenini teşkil eder, ta'lîlin en mükemmel şekli ise kıyastır.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rîfât, "ta'lîl" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1045; Ali Sedad, *Mizânü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*, İstanbul 1303, s. 70; İsmail Hakkı [İzmirli], *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 158 vd.; İsmail Fenni [Ertuğrul], *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, s. 166; R. Virieux, *La logique formelle*, Paris 1967, s. 12; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1975, s. 116; Teo Grunberg – Adnan Onart, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1976, s. 134.

ABDÜLKUDDÜS BİNGÖL

TA'LİL

(التعلیل)

Bir eylemin veya hükmün illete bağlanması anlamında kelâm ve fıkıh usulü terimi.

Sözlükte "birini bir şeyle oyalamak, meş-

gul etmek; ikinci defa su içmek / içirmek" anlamlarındaki all kökünden türeyen ta'lîl bir eylem veya hükmün illete dayandırılmasını, illete bağlanarak açıklanmasını ifade eder. Ta'lîlin terim anlamıyla sözlük anlamı arasındaki münasebetin nastaki hükmün illet sayesinde başka (ikinci) olaya uygulanması olduğu söylenebilir. Konuya ilişkin görüş ayrılıklarının önemli bir kısmı tanımında geçen "illet" kavramının açılımıyla ilgili olup bunun gerekçe veya sebep gibi kelimelerle karşılanması tartışmanın boyutunu tam yansıtamayacağı için literatürde kullanılan "garaz, illet-i gâiyye, hikmet, maslahat" terimleri korunmaya çalışılacaktır. Bunlardan ilk ikisi "amaç" ve "sâik" mânasında olup eylem veya hükmü ortaya çıkaran sebebi ve eylem yahut hükmün yönelik olduğu amacı ifade ederken son ikisi "yarar" vb. anlamlara gelip eylem veya hükmün doğuracağı sonucu anlatır. Bazı hadislerde ta'lîl masdarından türeyen bir fiille aynı kökten gelen illet ve "teille" gibi kelimeler sözlük anlamlarında geçmektedir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "ille" md.; İbnü'l-Esîr, III, 291).

Fıkıh usulünde ta'lîlin konusu, nasların ve içerdiği hükümlerin mâkul bir gerekçeye bağlanıp bağlanamayacağı hususıyla ilgili olmakla birlikte kelâmî yaklaşımların etkisiyle bunun öncesinde nasların sahibi olan ve kitap göndermekle bir hitapta bulunan Allah'ın fiillerinin mualel olup olmadığı konusu da gündeme gelmiştir. Kur'an Allah'ın hitabını temsil ettiği ve hitapta bulunmak da bir eylem olduğu için kelâmçılar, en yararlı olanı (aslah) yapmanın Allah'a vâcip olup olmadığı ve hüsünkubuh tartışmalarına bağlı şekilde Allah'ın fiillerinin ta'lîl edilip edilemeyeceği meselesini ele almışlardır. Bu konuda kelâmçılarla İslâm filozofları arasında ortaya çıkan ilk tartışma yaratma fiilinin bir illetinin bulunup bulunmadığıyla ilgilidir. Kelâmçılar âlemin bir amaç ve seçim (kast ve ihtiyar) sonucunda meydana geldiğini söylerken filozoflar bunun icap yoluyla olduğunu, yani tıpkı ateşin yakması ve güneşin ışık vermesi gibi yaratıcının zâtının gereği olduğunu, dolayısıyla O'nun için gâî illetin söz konusu edilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Filozoflara göre Allah'ın bütün fiillerinin zâtının gereği olması O'nun kemal sıfatının bir sonucudur; kelâmçılara göre ise Allah fâil-i muhtârdır (bk. GÂİYYET; İLLİYYET).

Amaçla ta'lîlin anlamı ve boyutu da kelâmçılar arasında tartışma konusu olmuştur. Mu'tezile kelâmçıları, Allah'ın fiillerinin amaçtan yoksun bulunduğunu söyle-